

Конституційний Суд України

на шляху до доктрини реального права (проблеми та перспективи)

О. Т. Волощук

кандидат юридичних наук, доцент кафедри міжнародного права Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

У цій статті досліджуються проблеми реалізації принципів правової держави у діяльності Конституційного Суду України. Обґрунтовується заснування інституту конституційної скарги громадян. Робиться висновок про те, що суд має активніше використовувати реалістичні підходи при ухваленні рішень, особливо у справах, пов'язаних із захистом прав і свобод громадян.

Ключові слова: доктрина правового реалізму, принципи правової держави, Конституційний Суд України, інститут конституційної скарги громадян, конституційна скарга.

В этой статье исследуются проблемы реализации принципов правового государства в деятельности Конституционного Суда Украины. Обосновываются основания института конституционной жалобы граждан. Делается вывод о том, что суд должен активнее использовать реалистичные подходы при принятии решений, особенно в делах, связанных с защитой прав и свобод граждан.

Ключевые слова: доктрина правового реалізму, принципи правового государства, Конституционный Суд Украины, институт конституционной жалобы граждан, конституционная жалоба.

In this article the problem of the rule of law in the activities of the Constitutional Court of Ukraine studied. Establishment of the institute constitutional citizen complaints substantiated. The conclusion is that the court should actively use realistic approach when making decisions, especially in matters related to the protection of the rights and freedoms of citizens.

Keywords: *the doctrine of legal realism, human state, the Constitutional Court of Ukraine, Institute of constitutional complaints, constitutional complaint.*

Нині, як видається, перед юридичною наукою постає доволі складне завдання – певний відхід від доктрини правового нормативізму та перехід до доктрини правового реалізму, яка найповніше відповідає потребам розвитку правової системи держави, її інститутів і галузей права. При цьому не потрібно цілковито відмовитися від доктрини правового нормативізму та її практичного застосування, яка продовжує існувати та застосовуватись, але головну відповідальність за стан справ у юридичній науці та практиці повинна взяти на себе реалістична, а в ширшому сенсі – соціологічна школа права. Хоча Україна є державою, в якій правова система діє переважно в традиціях романо-германської правової сім'ї, завдяки включенню в конституційну систему держави принципу верховенства права (ст. 8 Конституції) елементи англосаксонської правової сім'ї поступово проникають до правової системи України. Важливу роль у формуванні доктрини правового реалізму відіграє Конституційний Суд України завдяки все більшому впливу соціологічної школи тлумачення Конституції України на зміст та характер його рішень, формування відповідних правових позицій. В Україні одним із ро-

доначальників цієї школи був наш земляк із Чернівців проф. Є. Ерліх. Саме цей вчений розробив концепцію «живого права», яка була направлена на подолання прогалин у праві. Ерліх пропонував суддям замінити логічну дедукцію, засновану на тексті норми (принцип «юриспруденції понять»), індукцією, заснованою на соціальних показниках та інтуїтивно-мудрому почутті справедливості. До такого висновку вчений дійшов, провівши низку досліджень, у тому числі проаналізувавши діяльність перших суддів Верховного суду США (Маршала, Холмса), де зрозумів, що у відправленні правосуддя вирішальну роль відіграє безпосереднє слово високоосвічених юристів, а не «мертві параграфи» закону. Хоча ради справедливості потрібно зауважити: Ерліх не заперечує, що норма для вирішення спору може бути знайдена в законі, але вважає, що це трапляється рідко, оскільки правові приписи законів дуже швидко відстають від динаміки життя. Тому судді повинні керуватися не тільки малорухомими приписами закону, а й «живим правом» союзів. Як бачимо, вчення Є. Ерліха має сенс у сучасних умовах, оскільки, дійсно, у своїй практичній діяльності судді звертаються, і з кожним роком усе частіше, до «живого права».

Серед зарубіжних дослідників, які комплексно або в частині окремих питань розробляли проблематику концепції правового реалізму, можна назвати таких, як А. Ведберг, М. Мартін, В. Нерсесянц, Р. Ромашов, Дж. Френк, Л. Фуллер, В. Фішер, Ф. Шмідт та ін. Серед українських науковців є О. Зайчук, М. Костицький, В. Копоть, С. Шевчук. На доктринальному рівні окремі аспекти використання реалістично-правових концепцій та ідей в діяльності Конституційного Суду України обґрунтовуються В. Кампом, М. Савчиним, С. Шевчуком та ін. Водночас нині відчувається брак комп-

лексних ґрунтовних праць щодо окресленої проблематики, тому є смисл проводити нові наукові дослідження у цьому напрямку. Відповідно мета публікації полягає в дослідженні проблем використання реалістично-правових концепцій та ідей в у діяльності Конституційного Суду України.

Насамперед, відмітимо, що використання інструментарію соціологічної школи конституційного права дозволяє розглядати право як складову соціального життя, що корениться не в законах, а в самому суспільстві, та є результатом свідомої діяльності людей через створення ними правопорядку, врегульованого правом, що існує у нерозривному зв'язку із суспільними відносинами, які є об'єктом правового регулювання тощо. Саме таке розуміння права дозволяє при його застосуванні наповнити правові категорії соціальним змістом та проголосити пріоритет суспільних відносин як змісту права над його юридичною формою. Саме тому вивчення реалістичної доктрини є надзвичайно важливим та актуальним в аспекті правозастосовчої та контрольної діяльності суду. У своїх рішеннях, висновках та ухвалах Конституційний Суд України постійно звертається до принципів правової держави (принцип верховенства Конституції; принцип здійснення державної влади на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу і судову; принцип демократичної держави; принцип соціальної держави; принцип пріоритету прав людини і громадянина над іншими цінностями в державі; принцип реальної гарантованості прав і свобод громадян; принцип законності; принцип взаємної відповідальності держави та особи). При цьому відмітимо, що усі вони стосуються людини і громадянина, спрямовані на захист їхніх прав та свобод. Тому важливим для Суду є поглиблення та вдосконалення прак-

тики реалізації цих принципів. Проблем нині в цьому плані в нашій державі вистає. Звернемо увагу на окремі з них.

Перш за все, як відмічають відомі теоретики права і практики, потрібно зважати на те, що ми не відішли від стереотипів минулого. На думку вітчизняного конституціоналіста В. М. Кампа, ефективнішому впровадженню засад правової держави в практику Конституційного Суду заважає патерналістська модель конституційної юстиції, закладена Законом України «Про Конституційний Суд України» від 16 жовтня 1996 р. [2, с. 4-7]. Суть цієї моделі полягає в тому, що захист прав громадян у Суді здійснюють державні інституції: парламентарії, глава держави, Верховний Суд тощо. Громадяни позбавлені можливості захищати свої права і свободи від неконституційних законів та інших правових актів, їхніх окремих положень, насамперед тому, що в Україні відсутнє право громадян на конституційну скаргу. А право громадян на конституційні звернення до Конституційного Суду щодо тлумачення Конституції і законів (ст. ст. 42, 43, 94 Закону України «Про Конституційний Суд України») є надто слабкою компенсацією за відсутність у них права на конституційну скаргу. Безперечно, повністю підтримуємо таку позицію. До того ж аналіз практики прийняття рішень Суду за конституційними зверненнями громадян засвідчує, що нині така практика – мінімальна: протягом 1997-2009 рр. – близько одного рішення за рік; тільки в 2010 р. справа дещо зрушилася в бік покращення: за перше півріччя поточного року Конституційний Суд прийняв три рішення, і ще кілька звернень громадян мають судову перспективу. Виходом із такої ситуації, як вважають багато дослідників цієї проблеми, є запровадження інституту конституційної скарги громадян, і Україна для цього вже мабуть «дозріла».

У юридичній літературі справедливо зазначається, що за сучасних умов глобалізації нормативне коло прав і свобод людини постійно розширюється, декларується на міжнародному, регіональному рівнях, що ускладнює та збільшує навантаження на відповідні інституційні механізми їх забезпечення та захисту. Внаслідок цього держава, основним завданням якої є забезпечення захисту прав і свобод людини, неспроможна ефективно здійснювати їх захист. У контексті сказаного необхідно відмітити, що Українська держава потребує створення додаткових механізмів захисту прав і свобод людини, які б виступали ефективними гарантіями їх охорони. Такою гарантією захисту прав, свобод людини і громадянина в Україні могло би бути запровадження інституту індивідуальної конституційної скарги. Як видається, важливість цього інституту полягає в тому, що він: по-перше, виступав би засобом забезпечення та розвитку конституційно-правових засад демократії; по-друге, забезпечив би інтеграцію громадян у процес публічно-владного управління; по-третє, сприяв би поновленню порушених прав і свобод; по-четверте, забезпечував би відшкодування майнової та моральної шкоди, спричиненої порушенням прав і свобод, та притягнення до юридичної відповідальності винних суб'єктів. За ідеєю, Суд шляхом телеологічного тлумачення ст. 55 та п. 2 ч. 1 ст. 150 Конституції, тобто застосовуючи доктрину «живої конституції», міг би легалізувати конституційну скаргу громадян. Але Конституційний Суд України цього не робить, оскільки у Суді сильною є позиція прихильників доктрини нормативізму. До того ж конституційна скарга громадян потребує внесення змін до законодавства, починаючи з Конституції.

На нашу думку, тільки запровадження інституту конституційної скарги гро-

мадян може змінити патерналістську модель конституційної юстиції та забезпечити ефективнішу реалізацію принципів правової держави. І тоді, можливо, Україна стане конституційною державою, де верховенство Конституції забезпечуватимуть не так органи держави, зайняті забезпеченням конституційної законності [7, с. 179-184], як основні суб'єкти конституційного права – громадяни, які приведуть у дію правозахисну функцію Суду та перетворять його на ефективний орган конституційної юстиції. Нині за чинним законодавством громадяни України, іноземці, особи без громадянства, фізичні та юридичні особи можуть звертатися до Конституційного Суду з конституційними зверненнями лише щодо офіційного тлумачення Конституції і законів України. При цьому умови для прийняття звернення до розгляду, а саме обґрунтування необхідності в офіційному тлумаченні норм права та наявність неоднозначного застосування відповідних положень, що визначено у ст. ст. 42 та 94 Закону «Про Конституційний Суд України», досить складно виконати. Таке обмеження негативно позначається на міжнародному іміджі України, бо, не знайшовши судового захисту у своїй державі, громадяни змушені звертатися до Європейського суду з прав людини і, як свідчить статистика, кількість таких звернень нещодавно зростає. Щорічно до Конституційного Суду України надходять тисячі листів і звернень наших співвітчизників, за кожним – доля людини, надія на допомогу, а Суд у змозі розглянути лише їх мізерну частину.

Виходячи з вищевикладеного, можна зазначити, що запровадження інституту конституційної скарги доцільно, якщо його предмет стосуватиметься порушення прав і обов'язків людини і громадянина, наданих та гарантованих Конституцією України. Порушення численних

суб'єктивних прав та обов'язків, що постійно виникають залежно від трудової діяльності людей, характеру правовідносин, в які вони вступають, інших чинників, до предмета конституційної скарги входить не можуть. Щодо них чинне законодавство встановлює інший порядок оскарження, у широкому сенсі цього терміна (маються на увазі скарги у позасудовому порядку, позови у порядку здійснення цивільного судочинства чи господарського судочинства, адміністративні позови до адміністративних судів тощо) [4, с. 142-157]. Вважаємо, що запровадження інституту конституційної скарги виступатиме гарантією розвитку демократії на конституційних засадах, оскільки є складовою механізму реалізації такого принципу правової держави, як зв'язаність усіх гілок влади.

Безперечно, запропоновані зміни спрямовано на підвищення ефективності роботи Конституційного Суду України як єдиного органу конституційної юрисдикції, а також на посилення захисту прав і свобод людини і громадянина, що забезпечить реальну можливість виконання державою взятих на себе зобов'язань, передбачених Основним Законом України. У цьому зв'язку варто звернутися до досвіду зарубіжних держав.

Інститут конституційної скарги існує в деяких європейських державах (Австрія, Угорщина, Бельгія, Німеччина, Іспанія) та державах Латинської Америки (зокрема, у Бразилії), Азії (Киргизстан, Монголія, Сирія, Тайвань, Корея), Африки (Бенін, Маврикій, Сенегал, Судан). Так, конституційною скаргою індивіда можуть бути оскаржені: а) закон або його окремі положення (Бразилія, Німеччина, Іспанія, Словенія тощо); б) інші нормативні акти (Грузія, Німеччина); в) індивідуальні адміністративні акти (Австрія, Швейцарія), г) судові рішення. У Російській Федерації Конституційний Суд РФ

за скаргами про порушення конституційних прав і свобод громадян і за запитами суддів перевіряє конституційність закону, який застосовується чи має бути застосований у конкретній справі [3, с. 435-436]. Практика конституційного судочинства Австрії, Бельгії, Угорщини, Росії, Німеччини та інших країн, де допускається звернення до Конституційного Суду з індивідуальною скаргою, свідчить: саме це право сприяє формуванню у громадян упевненості, що вони живуть у суспільстві, де справді діє принцип верховенства права. А така впевненість – найнадійніший фундамент демократичної конституційної держави. Таким чином, суд повинен усе ж йти у ногу з часом і сприяти реалістичні концепції та доктрини. Про це свідчить зарубіжна практика. Так, наприклад, Федеральний Конституційний суд ФРН відмовляється від чисто позитивістського підходу до норм Основного Закону ФРН і сприймає конституційне право як таке, що складається не тільки «...з окремих норм писаної конституції, а також і з певних, внутрішньо об'єднаних загальних принципів та основоположних ідей, які конституціодавець... не конкретизував за допомогою окремої правової норми». Конституційний суд перекидає місток від позитивістського сприйняття змісту Основного Закону ФРН до природних прав та англійської доктрини «верховенства права» [5, с. 3]. Наведений на прикладі Конституційного суду ФРН підхід дозволяє органам конституційного контролю працювати динамічніше й ефективніше, приймаючи не відірвані від життя акти, а рішення, які реально впливають на розвиток, виникнення та припинення правовідносин у їх динамічному розвитку та взаємозв'язку. Зазначена обставина впливає не тільки на якість та ефективність схвалюваних суддями рішень, а й на їх кількість. Так, наприклад, у Польщі

Конституційний Трибунал може ухвалювати за рік близько 50-60 рішень, Конституційний Суд Словацької Республіки – близько 80-90 рішень, а Конституційний Суд України – максимум 30-35 рішень [2, с. 4-7].

В Україні ж ідеї реалістичної школи конституційного права тільки набувають свого розвитку і знаходять відображення у дослідженні проблематики реалізації судами конституційних принципів, функціонування і практики органу конституційної юрисдикції та правозастосовчої практики вищих спеціалізованих судів. Однак наведене не означає, що ухвалюючи свої акти, Суд має виходити виключно з реалістичних концепцій та доктрин. Правові позиції Конституційного Суду України можуть також мати нормативістський характер. До того ж, нормативістські положення в правових позиціях суду переважають, що є наслідком певної правової традиції, яка склалася в радянський та пострадянський періоди на ґрунті верховенства закону. Натомість застосування реалістичних положень в правових позиціях Конституційного Суду України є продуктом застосування динамічних засад розвитку права.

Виходячи із практики більшості європейських держав, де даний інститут є реальним та дієвим способом захисту прав людини, можна зробити висновок, що запровадження інституту конституційної скарги в Україні є необхідним. Таке твердження підтримує і суддя Конституційного Суду України Андрій Стрижак, який під час прес-конференції за 2010 р. зазначав: «Ми завершуємо проєкт ОБСЄ по конституційній скарзі... Скоріше за все, у нас буде конституційна скарга, якщо не в цьому році, то в наступному» [6]. Незважаючи на те, що останнє так і не вдалося втілити у життя, позитивним зрушенням є те, що на цю проблему звертають увагу не тільки вчені, а й прак-

тики, судді. Також А. Стрижак підкреслив, що Конституційний Суд України зараз намагається більше уваги приділяти розгляду звернень громадян і якщо якась норма не конституційна, він може при тлумаченні скасувати цей закон. Тобто, можна стверджувати, що запровадження даного інституту виступатиме гарантією розвитку демократії на конституційних засадах, оскільки є складовою механізму реалізації такого принципу правової держави, як зв'язаність усіх гілок влади Основним Законом з питань реалізації конституційних приписів щодо основних прав і свобод людини і громадянина. Фактично конституційна скарга виступатиме не так засобом захисту конституційно визначених прав і свобод індивіда, як гарантією конституційного ладу у державі, оскільки Конституційний Суд України прийматиме рішення стосовно порушень основних прав або інших захищених Конституцією України прав людини і громадянина.

Таким чином, використовуючи при ухваленні своїх актів реалістичну доктрину, Конституційний Суд України може як модернізувати (трансформувати) діючі конституційні положення, так і консервувати ті положення, які впливають на стабільність конституційного ладу, правової системи, основ національної безпеки тощо. Модернізації ж з точки зору використання реалістичних підходів Конституційним Судом України підлягають ті положення, що впливають на розвиток соціальної спрямованості економіки, соціальної та правової держави, всебічного захисту прав і свобод громадян тощо. Можна передбачити, що запровадження інституту конституційної скарги призведе до істотного збільшення навантаження на суддів Конституційного Суду України. Тому можна підтримати позицію С. Владиченко про те, що розширення обсягу повнова-

жень органу конституційної юрисдикції України внаслідок запровадження інституту конституційної скарги не повинно вплинути на ефективність його діяльності [1, с. 80]. При цьому потрібно запровадити ряд обмежень (фільтрів) з метою розумного обмеження потоку індивідуальних звернень до Конституційного Суду України, встановивши певні умови доступу громадян до конституційного судочинства.

Окрім проблеми відсутності інституту конституційної скарги в Україні, існує ще ряд проблем, які пов'язані із низьким рівнем теоретичних розробок проблем правової держави у цілому. Нерідко ці розробки спираються на законодавчу базу, яка постійно змінюється, а тому позбавляє їх авторів можливості глибшого вивчення проблем. Водночас судова практика в таких розробках практично не використовується [2, с. 4-7]. Важливе значення для розвитку реалістичної школи конституційного права в Україні має також реформування системи юридичної освіти на засадах вивчення юридичної практики тощо. Відомо, що у більшості вищих навчальних закладах, які готують юристів, фактично не дають практичних навичок роботи з конституційно-правовими документами, справами та ін. Ці навички вони набувають вже на практиці в органах державної влади або під час навчання – на роботі за сумісництвом. Тому необхідно реорганізувати навчальний процес. Найважливішим елементом реформування системи викладання конституційного права є перехід від семінарських до практичних занять, на яких студенти аналізували б конкретні конституційно-правові ситуації з судової, парламентської, президентської практики тощо, а не переказували підручники з окресленої теми, особливо не вникаючи у зміст, і тим більше, не аналізуючи ті чи інші конституційно-правові явища.

Отже, сьогодні саме реалістична концепція права, на нашу думку, найбільш повно відповідає потребам розвитку правової системи України, її інститутів та галузей права. При цьому розв'язання існуючих у практиці Конституційного Суду України проблем, пов'язаних у більшій мірі із переважанням нормативістських положень в правових позиціях суду як наслідком певної правової традиції, яка склалася в радянський та пострадянський періоди на ґрунті верховенства закону, усе ж переважно залежить від законодавця, та не меншою мірою – від юридичної науки, яка має допомогти судам звільнитися від догматичного нормативізму й стати на шлях застосування реалістичної доктрини. На наш погляд, з часом суд має активніше використовувати реалістичні підходи при ухваленні рішень у справах, пов'язаних із захистом прав і свобод громадян, забезпеченням стабільності конституційного ладу, верховенства Конституції України тощо. Адже саме соціологічний підхід до розуміння Конституції України доводить, що вона існує у нерозривному зв'язку із суспільними відносинами, які є об'єктом конституційного регулювання, що потребує аналізу конституційних положень з урахуванням соціальних, політичних та економічних умов, що склалися, і в яких діє певна правова система. Водночас використання реалістично-правових підходів у діяльності Суду повинно мати певні межі, визначені, зокрема, ч. 2 ст. 19 Конституції України. Тому ми чітко усвідомлюємо, що повністю Конституційний Суд України, ухвалюючи свої акти, не зможе відійти від позитивізму. Проте використовувати нормативістський підхід у поєднанні з іншими правовими концепціями та застосовувати на практиці здобутки інших наукових шкіл та доктрин, зокрема, реалістичної, при ухваленні окремих рішень, цілком у його силах.

Список використаної літератури

1. *Владиченко С.* Проблеми формування ефективного механізму захисту прав і свобод людини / С. Владиченко // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2005. – № 6 (44). – С. 76-82.
2. *Кампо В.* Конституційні принципи правової держави та проблеми їх реалізації у практиці Конституційного Суду України / В. Кампо // Віче. – 2010. – № 16. – С. 4-7.
3. Конституційне право зарубіжних країн : навч. посіб. / М. С. Горшеньова, К. О. Закоморна, В. О. Ріяка та ін.; за заг. ред. В. О. Ріяки / М. С. Горшеньова, К. О. Закоморна, В. О. Ріяка та ін. – 2-ге вид., допов. і перероб. – К. : Юрінком Інтер, 2007. – 544 с.
4. Конституційне право України : підруч. / За ред. Ю. М. Тодика, В. С. Журавського / Ю. М. Тодика, В. С. Журавський. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2002. – 544 с.
5. *Рижков Г.* Принцип правової держави в Основному Законі (Конституції) ФРН і судова практика Федерального Конституційного суду ФРН / Г. Рижков. – К. : Книги для бізнесу, 2008. – 112 с.
6. *Стрижак А.* прогнозує запровадження в Україні конституційної скарги [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rbc.ua>
7. *Тесленко М. В.* Принцип конституційної законності в матеріальному і процесуальному праві як важлива умова ефективності правової охорони Конституції / М. В. Тесленко // Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих вчених: IV Нац. наук.-теор. конф. «Українське адміністративне право: сучасний стан і перспективи реформування». – Сімферополь, 2005. – Ч. 2. – С. 179-184.